

Степанюк Руслан Леонтійович,
доктор юридичних наук, доцент
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.98

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ОКРЕМИХ ВИДІВ І ГРУП ЗЛОЧИНІВ

У статті здійснено аналіз наукових підходів щодо визначення сутності криміналістичної характеристики злочинів. Звернуто увагу на необхідності виокремлення єдиного поняття криміналістичної характеристики певного виду або групи злочинів. Проаналізовано проблеми формування криміналістичних характеристик у вигляді систем узагальнених даних про типові ознаки злочинів із відображенням закономірних зв'язків статистичного характеру між елементами. Підкреслено значення вказаної наукової категорії у побудові методичних рекомендацій з досудового розслідування.

Ключові слова: злочин, криміналістична методика, криміналістична характеристика, кримінальне провадження, досудове розслідування.

Наукова категорія криміналістичної характеристики злочинів відноситься до числа найбільш популярних і широко досліджених у криміналістичній науці. До наукового обігу вона була введена наприкінці 60-х років минулого століття і після широкої дискусії стала невід'ємною частиною більшості криміналістичних методик. У сучасних наукових дослідженнях криміналістична характеристика є основою для побудови методичних рекомендацій з розслідування певного виду або групи злочинів.

Разом із цим, солідна кількість наукових праць, присвячених криміналістичній характеристиці злочинів, дозволяє зробити висновок про наявність суттєвих суперечностей у її визначенні, підходах до сутності, структури, методології формування та можливостей практичного використання. На нашу думку, основною причиною розбіжностей у цих питаннях є неоднозначне розуміння різних рівнів криміналістичних характеристик, адже на сьогодні в науковій літературі фактично розглядається три значення криміналістичної характеристики злочинів: а) як назви криміналістичного вчення (окремої теорії); б) як частини окремої криміналістичної методики; в) як опису ознак окремого злочину. Вважається, що намагання сформулювати єдине визначення криміналістичної характеристики щодо злочинів взагалі, певної сукупності та навіть окремого злочину не є доцільними, оскільки мова йде про нерівноцінні рівні узагальнення.

Наприклад, А. В. Старушкевич пропонує класифікувати криміналістичні характеристики злочинів за трьома рівнями: а) криміналістична характеристика конкретного злочину (на рівні злочину); б) особлива криміналістична характеристика злочинів (на рівні групи злочинів, об'єднаних суттєвими криміналістичними ознаками); в) загальна криміналістична характеристика злочинів (на рівні виду або міжвидовому рівні, об'єднаному суттєвими криміналістичними ознаками) [1, с. 20]. В цьому сенсі доцільно

відзначити, що й інші вчені нерідко підкреслюють кілька значень (рівнів) криміналістичної характеристики злочинів – загальну, видову, родову, індивідуальну тощо.

У зв'язку з цим А. Ф. Волобуєв відзначає, що «багатозначність терміну «криміналістична характеристика» та відстоювання цього багатьма авторами в літературі (у тому числі в навчальних і практичних виданнях) породжує масу непорозумінь і суперечливостей як у наукових дослідженнях, так і при викладанні навчального курсу криміналістики. Внаслідок цього виникають теоретичні дискусії, які відволікають увагу науковців від реальних потреб слідчої практики» [2, с. 12]. В. Ф. Єрмолович теж зауважує, що в криміналістичній літературі вживаються дещо різні за обсягом поняття криміналістичної характеристики злочину, злочинів, виду злочинів. У результаті до одного й того ж поняття вміщується різний зміст, а логічний обсяг поняття то звужується, то розширяється. Між тим помилки та неточності у визначенні криміналістичних понять призводять до нанесення практичної шкоди [3, с. 13].

Таким чином, вирішення питання щодо сутності та значення криміналістичної характеристики злочинів можливе лише з урахуванням багатозначності терміну. Вважаємо, що надати єдине (універсальне) визначення криміналістичної характеристики неможливо, оскільки термін «характеристика» за своїм значенням означає «опис, визначення істотних, характерних властивостей, ознак чого-небудь» [4, с. 1339]. Тобто у дефініції необхідно обов'язково вказувати про криміналістичну характеристику чого саме йде мова. Отже, закономірно, що науковці ставили питання про можливість виділення криміналістичної характеристики злочинів взагалі, певної множини (виду, групи) злочинів та окремого злочину.

Побудова криміналістичної характеристики всіх злочинів є неможливою в силу різноманіття передбачених кримінальним законом діянь. Однак це не означає, що слід беззастережно погодитись з ученими, котрі заперечують виділення криміналістичної характеристики злочинів взагалі (Р. С. Белкін, А. В. Дулов, І. Є. Биховський, А. В. Старушкевич та ін.). Вбачається, що цей термін застосовується, і не безпідставно, як назва окремої наукової теорії, що визначає загальні засади концепції криміналістичної характеристики злочинів, її місце в науці, підходи до формування окремих криміналістичних характеристик тощо. У нас не викликає сумніву доцільність розроблення та вдосконалення зазначеного криміналістичного вчення.

Вважаємо, що криміналістична характеристика злочинів як окрема наукова теорія (вчення) являє собою систему наукових положень і практичних рекомендацій щодо побудови систем криміналістично значущих ознак певних множин злочинів.

Спірним є і питання про доцільність виокремлення криміналістичної характеристики окремого злочину. Важко заперечити, що при розробленні характеристики певної сукупності, безумов-

но, здійснюється і криміналістичний аналіз механізму кожної окремої одиниці (одного злочину) за тими структурними елементами, які входять до цієї характеристики. Саме у зв'язку з цим чимало дослідників і вбачають необхідність виділення криміналістичної характеристики конкретного злочину. Зокрема, такий рівень виділяють Г. А. Густов, В. К. Гавло, Г. А. Матусовський, М. О. Селіванов та інші вчені. При цьому А. В. Старушкевич зауважує: «з метою зняття суперечок з приводу існування терміну «криміналістичної характеристики конкретного злочину» доцільно було б замінити його терміном «криміналістичний аналіз злочину» ...» [1, с. 18]. На наш погляд, оскільки за значенням терміни «характеристика» і «аналіз» є різноплановими, то наведена пропозиція фактично означає заперечення такої категорії, як криміналістична характеристика окремого злочину.

Важко заперечити можливість існування певної інформації про злочин, що розслідується. Можна погодитись із тим, що цю інформацію досліджує слідчий, прокурор, суд у своїй діяльності, науковці при аналізі матеріалів практики. Проте спірною вбачається доцільність виокремлення криміналістичної характеристики окремого злочину як наукової категорії. В цьому питанні вважаємо найбільш прийнятною позицію А. Ф. Волобуєва, котрий підкреслює, що наука (криміналістична методика) не може містити відомості про кожний конкретний злочин, вона містить узагальнені відомості про види чи групи злочинів, на основі яких формує свої рекомендації щодо їх розслідування. Тобто термін «індивідуальна криміналістична характеристика злочину» не несе корисного наукового навантаження [2, с. 14].

Таким чином, у криміналістичній методиці найбільше значення, безумовно, має дослідження сутності, можливостей формування і практичного використання криміналістичних характеристик певної множини (групи, виду) злочинів. Науковцями представлено настільки багато визначень цієї категорії даного рівня, що розглянути їх усі не уявляється можливим. Разом із цим, можна виокремити найбільш широко підтримані підходи.

Зокрема, багато українських учених в цілому поділяють точку зору О. Н. Колесніченка та В. О. Коновалової, котрі запропонували визначення криміналістичної характеристики як системи інформації про ознаки злочинів даного виду, що мають криміналістичне значення, відзначають закономірні зв'язки між ними і слугують побудові та перевірці слідчих версій для вирішення конкретних завдань розслідування [5, с. 16]. Цю дефініцію в цілому підтримують В. В. Тищенко, В. Ю. Шепітько, А. Ф. Волобуєв, В. А. Журавель та інші науковці. При цьому розбіжності в їхніх визначеннях мають, в основному, термінологічний характер, звертається особлива увага на дослідженні сутності криміналістичної характеристики як певної системи даних (відомостей, інформації) про суттєві в криміналістичному сенсі ознаки злочинів, підкреслюється її зміст і практичне значення тощо.

В. П. Бахін теж пропонує схоже визначення поняття криміналістичної характеристики злочинів, розглядаючи її як систему узагальнених даних про найбільш типові ознаки певного виду (групи) злочинів, які слугують основою наукового і практичного вирішення завдань розкриття та розслідування злочинів [6, с. 179]. Проте у цьому випадку звертає на себе увагу відсутність обов'язкової в попередніх підходах ознаки наявності закономірних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики злочинів, з чим, на нашу думку, слід погодитись, зважаючи на спірність і практичну складність встановлення таких зв'язків.

Інший широко застосований у наукових дослідженнях підхід полягає в намаганні перерахувати у визначенні елементи криміналістичної характеристики злочинів [7, с. 64]. Проте спроби розгляду безпосередньо у загальній дефініції криміналістичної характеристики злочинів переліку елементів навряд чи можуть бути успішними, оскільки її структура відрізняється варіативністю у залежності від об'єкта дослідження.

Дискусія навколо практичної значущості криміналістичної характеристики злочинів надала новий поштовх у розвиток наукових положень щодо її сутності. Заперечення доцільності криміналістичної характеристики певного виду або групи злочинів призводить до скептичного ставлення щодо існування цієї наукової категорії взагалі. Зокрема, в останній період у літературі активізувалась дискусія про її значення. Приводом для неї стали категоричні точки зору вчених, котрі вважають її «паракриміналістичною» категорією (О. М. Ларін) або ілюзією, «криміналістичним фантомом» (Р. С. Белкін).

Вбачається, що розчарування окремих авторів пов'язано з дещо перебільшеними сподіваннями на криміналістичну характеристику як на комплекс, що має практичне значення тільки коли встановлені кореляційні зв'язки і залежності між її елементами, які мають закономірний характер і виражені в кількісних показниках [8, с. 316]. Водночас слід визнати, що за понад сорок років досліджень криміналістами, за рідкими винятками, не було розроблено такої характеристики. У свою чергу, одиничні спроби побудувати модельні системи криміналістично значущих ознак певних видів і груп злочинів на основі встановлення статистичних кореляційних зв'язків між елементами навряд чи можна назвати цілком вдалим. Підтвердженням тому є аргументи О. М. Ларіна, В. Є. Корноухова та інших учених, котрі поставили під сумнів їх достовірність на прикладі критичного аналізу криміналістичної характеристики вбивств, запропонованої Л. Г. Відоновим [9-10]. Проте наведені опонентами зауваження, на нашу думку, не спростовують саму можливість існування кореляційних зв'язків, а ставлять під сумнів масштаб здійсненого узагальнення емпіричного матеріалу для категоричних висновків. Водночас окремі виявлені Л. Г. Відоновим закономірності підтверджуються практичним досвідом, розвиваються у працях послідовників, зокрема, у напрямі вдосконалення методології дослі-

джень і впровадження комп'ютерних технологій з метою обробки кількісних показників і формування на цій основі типових версій [11, с. 168-175].

Тобто гіпотеза про існування кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики певної групи злочинів і можливість їх встановлення та використання при вирішенні завдань щодо виявлення і розслідування злочинів вбачається такою, що потребує подальшого дослідження. Але трудомісткість зазначеної роботи фактично робить невіддільною її одному досліднику. Наприклад, щодо економічних злочинів зазначене завдання відрізняється підвищеною складністю. Це обумовлено кількома факторами.

По-перше, специфіка такої злочинної діяльності суттєвим чином залежить від нормативно-правового регулювання відповідних процедур. Злочинці вимушені використовувати легальні механізми господарської, управлінської діяльності, пристосовуватись до умов контролю тощо. У зв'язку з цим відзначимо, що в Україні економічне регулятивне законодавство навряд чи можна визнати стабільним. В цих умовах разом із законодавством трансформується злочинна діяльність. Сталими залишаються тільки її загальні особливості, а деталі (конкретні прийоми й операції в межах способу злочину, сліди злочину, елементи обстановки, характеристики предмета тощо) видозмінюються. Тому спроба встановити статистичні закономірні зв'язки між конкретизованими елементами криміналістичної характеристики певного виду або групи злочинів може виявитись невдалою, а рекомендації застаріти ще до впровадження в практику.

По-друге, кореляційні зв'язки на статистичному рівні можуть бути виділені і матимуть прикладне практичне значення при розслідуванні тільки щодо досить вузької групи злочинів [2, с. 23]. При цьому слід провести узагальнення великої кількості матеріалів кримінального провадження. Проте для окремих видів економічних злочинів не є характерним їх значне розповсюдження. Значна кількість таких злочинів залишається латентною, до судів у більшості спрямовують найпростіші матеріали. Отже, слідча та судова практика не дає можливості здійснити масштабні узагальнення по багатьох видах злочинів, а за результатами аналізу одного або кількох злочинних діянь економічної спрямованості неможливо встановити статистичні закономірні зв'язки між елементами криміналістичної характеристики.

По-третє, для багатьох проявів злочинної діяльності характерний комплексний і груповий характер. Тобто в межах єдиного задуму зловмисники вчиняють кілька взаємопов'язаних злочинів. У науковій літературі цілком справедливо ставлять питання про необхідність розроблення комплексних методик розслідування [12, с. 171-184]. Водночас завдання щодо встановлення кореляційних зв'язків між елементами криміналістичної характеристики у такому випадку ще більш ускладнюється, оскільки одночасно слід піддавати аналізу механізми кількох видів злочинів.

Таким чином, можливості розроблення криміналістичних характеристик багатьох категорій злочинів у вигляді систем узагальнених даних про їх ознаки з відображенням закономірних зв'язків статистичного характеру між елементами на сьогодні є обмеженими. Проте, на нашу думку, це не означає відмову від вказаної частини окремої методики.

Так, О. Н. Колесніченко та В. О. Коновалова, виокремили повні, неповні і загальні криміналістичні характеристики злочинів [5, с. 20]. Такий підхід поділяє А. Ф. Волобуєв, досліджуючи проблеми методики розслідування розкрадань майна у сфері підприємництва. Науковці відзначають, що повними є характеристики, які містять відомості про типові ознаки злочинів із визначенням статистичних закономірних зв'язків між елементами, неповними – які визначають наявність закономірних зв'язків, але не спираючись на статистичні дані, а загальними – що містять описання механізму злочинів окремого виду, які можуть бути розподілені на більш-менш вузькі групи [2, с. 22-26].

Нам вбачаються вірними аргументи вчених, котрі не підтримують категоричного заперечення криміналістичної характеристики злочинів, підкреслюючи значення не тільки статистичних кореляційних зв'язків між її елементами, а й інших даних.

Наприклад, В. В. Лисенко відзначив: «Криміналістична характеристика має практичне призначення не лише у випадку встановлення типових зв'язків між її елементами. Вона може бути також ефективно застосована у діяльності слідчих органів за наявності нетипових особливостей окремих елементів чи зв'язків. Виходячи з наведеного, можна зазначити, що до змісту криміналістичної характеристики необхідно включати інформацію про злочини, яка має одиничні прояви. Такі нетипові прояви злочинної діяльності можуть мати поширення у майбутньому» [13, с. 234].

В. Д. Берназ цілком справедливо не визнав переконливими аргументи щодо недоцільності розгляду в криміналістичній характеристиці окремих кримінально-правових і кримінологічних даних, адже криміналістика трансформує їх, наповнює своїм змістом із метою використання при попередженні, розкритті та розслідуванні злочинів [14, с. 50].

Таким чином, криміналістична характеристика певного виду або групи злочинів є важливою частиною окремої криміналістичної методики. Вона являє собою систему даних про типові ознаки відповідної множини злочинів. Проте включати до її визначення як обов'язкової ознаки наявності статистично встановлених кореляційних зв'язків між елементами недоцільно, оскільки це суттєво звужує поняття, дозволяє ставити під сумнів можливість розроблення криміналістичних характеристик, а значить і існування цієї наукової категорії в понятійному апараті криміналістичної науки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Старушкевич А. В. Криміналістична характеристика злочинів : навчальний посібник / А. В. Старушкевич. – Київ : НВТ «Правник» – НАВСУ, 1997. – 41 с.
2. Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва : монографія / А. Ф. Волобуєв. – Харків : Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 336 с.
3. Ермолович В. Ф. Криминалистическая характеристика преступлений / В. Ф. Ермолович. – Мн. : Амалфея, 2001. – 304 с.
4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.
5. Колесниченко А. Н. Криминалистическая характеристика преступлений : учебное пособие / А. Н. Колесниченко, В. Е. Коновалова. – Х. : Юрид. институт, 1985. – 92 с.
6. Бахин В. П. Криминалистика. Проблемы и мнения (1962-2002) : монография / В. П. Бахин. – Киев, 2002. – 268 с.
7. Криминалистика : учебник / Т. С. Волчецкая, В. Я. Колдин, Н. П. Яблоков и др. ; Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова, Юрид. фак. ; под ред. Н. П. Яблокова. – 3-е изд., перераб. и доп. – М. : Юрист, 2007. – 782 с.
8. Белкин Р. С. Курс криминалистики : В 3 т. Т. 3 : Криминалистические средства, приёмы и рекомендации / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – 478 с.
9. Ларин А. М. Криминалистика и паракриминалистика : научно-практическое и учебное пособие / А. М. Ларин. – М. : издательство БЕК, 1996. – 192 с.
10. Корноухов В. Е. Методика расследования преступлений: теоретические основы / В. Е. Корноухов. – М. : Норма, 2008. – 224 с.
11. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : монографія / В. А. Журавель. – Х. : Вид. агенція «Апостіль», 2012. – 304 с.
12. Гармаев Ю. П. Проблемы создания криминалистических методик расследования преступлений: Теория и практика / Ю. П. Гармаев, А. Ф. Лубин. – СПб. : Издательство Р. Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 303 с.
13. Лисенко В. В. Криміналістичне забезпечення діяльності податкової міліції (Теорія та практика) : монографія / В. В. Лисенко. – К. : Логос, 2004. – 324 с.
14. Берназ В. Д. 40 лет важнейшей категории криминалистики // Сучасні проблеми, тенденції і перспективи розвитку криміналістики та судової експертизи : матеріали науково-практичної конференції / В. Д. Берназ. – Харків : Вид-во Харківського нац. ун-ту внутр. справ, 2007. – С. 49– 57.

В статье проведен анализ научных подходов к определению сущности криминалистической характеристики преступлений. Обращено внимание на необходимость формирования единого понятия криминалистической характеристики определенного вида или группы преступлений. Проанализированы проблемы создания криминалистических характеристик в виде систем обобщенных данных о типичных признаках преступлений с отражением закономерных связей статистического характера между элементами. Подчеркнуто значение указанной научной категории при построении методических рекомендаций по досудебному расследованию.

Ключевые слова: преступление, криминалистическая методика, криминалистическая характеристика, уголовное производство, досудебное расследование.

The author analyzes the scientific approaches to the definition of criminalistic characteristics of crimes. Attention is paid to the need for a unified concept of criminalistic characteristics of a particular species or group of crimes. There were analyzed the problems of creating of criminalistic characteristics as a system of aggregated data on the typical signs of a crime with a reflection of natural connections between the elements of a statistical nature. The author guidelines the scientific value of the specified category in the construction guidelines for the pre-trial investigation.

Key words: *crime, criminalistic methods, criminalistic characteristic, criminal proceedings, pretrial investigation.*

Стаття надійшла до редакції 18.10.2013
